

Марияна Цибранска-Костова

София - България

ФОРМУЛИ НА ПОСТА И ПОКАЯНИЕТО В СЛАВЯНСКИТЕ ЕПИТИМИЙНИ ТЕКСТОВЕ: ПОСТЪТ НА ХЛЯБ И ПЕПЕЛ

Абстракт: Статията разглежда рядката покаяна формула "пост на хляб и пепел" в контекста на библейския семантичен код на покаянието и фолклорните практики на славянските народи. Обсъжда се въпросът откъде тя е могла да попадне в състава на така наречените "худые номокануни" в руската писменост, имайки предвид, че най-ранната ѝ писмено засвидетелствана поява е в Устюжския препис на първия преводен от латински славянски пенитенциал, "Заповеди на светите отци", от глаголическия Синайски евхологий. Направен е опит в методологическо отношение традиционните извороведски и текстологични методи на славистичната медиевистика да се съчетаят с интеркултурални акценти - един възможен подход към пенитенциалната книжнина на славяните, в чието "огледало", по думите на А. Гуревич, се оглеждат многобройни страни на християнската идентичност.

Ключови думи: западноевропейски и славянски пенитенциали, канонично право, библейска семантика, славистична медиевистика.

Покаяните формули са неизменна съставна част от структурата на църковно юридическите текстове, в които всеки грях или отклонение от християнската морално-етична система получава съответстващо по време и вид църковно наказание-епитимия. Тяхното изучаване разкрива реалните практики за изкупление на греха и по този начин очертава религиозно-ценностните парадигми, валидни за дадено общество в даден исторически период. Колкото и на пръв поглед да са универсални в общохристиянските си измерения, опиращи се на библейските старо и новозаветни семантични конотации и референции, те са носители на още нещо - духа, светоусещането, колективната културна памет на хората, които са ги практикували. На границата между библейския семантичен код и реалната битова практика стои рядката покаяна формула, на която са посветени настоящите наблюдения.

Една от най-ранните писмени появи на формулата "пост на хляб и пепел" се открива в руски препис на първия славянски пенитенциал, влязъл в научно обръщение с оглавлението *Заповѣди свѣдѣхъ ѿца о покаяньи разбоѣ. і о всемъ грѣсѣ* (нататък ЗСО) - така, както е изписано то на л. 102а в глаголическия Синайски евхологий, старобългарски паметник от X-XI в.¹ Преписът е част от състава на

1 Nahtigal, R. Euchologium Sinaiticum. Starocerkvenoslovanski glagolski spomenik. Ljubljana, I, 1941, II, 1942; Максимович, К. Техника ранних славянских переводов с латыни (на материале пенитенциала "Заповеди святых отец"). - Byzantinoslavica 2006, 125-152; Суворов, Н.С. Следы

Устюжката Кормчая от края на XIII - началото на XIV в., ръкопис № 230 от Румянцевската сбирка на Руската държавна библиотека в Москва. В нея на принципа на компилирането са събрани църковноюрдически текстове и паметници от различни епохи на славянската писмена традиция². Според стари и нови научни изследвания самите *Заповеди* имат латински оригинал, което означава, че първият пенитенциален текст, който славистичната медиевистика познава, е преводен не от гръцки, а от латински. Това дава основание появата на славянския превод да се свърже с Кирило-Методиевия книжовен кръг, създаден във Велика Моравия и Панония, и да се търсят литературни и правно-исторически аргументи за възникването му в широкото разпространение на пенитенциалите като покаяната писменост на Западноевропейското средновековие, чийто апогей съвпада хронологически с мисията на първоучителите сред западното славянство. Забележителното в случая е, че формулата се съдържа в едно допълнително 51-во правило, добавено само в Устюжкия препис, което не само че няма съответствие в глаголическата и всъщност първичната славянска редакция, но не се опира на никакъв матричен текст от оригинала на латинския Мерзебургски пенитенциал от VIII-IX в.³ Именно той е считан за най-вероятния образец, който е използвал славянският преводач. В тази връзка издателят на Румянцевския препис, Н. Суворов, казва следното: "...образ поста, указываемый в ней (т.е. в статията - б.м.) настолько оригинален, что трудно поставить её в связь с которою-либо из латинских статей"⁴. По времето, когато издава ЗСО, изследователят познава само още един случай на употреба на формулата в изданията от Н. С. Тихонравов текст, за който ще стане дума по-долу. Правилото е следното:

на Аще кто къ възхваляѣмъ ходитъ. г. лѣ. да покаѣтъ сѧ. в. части хлѣба. а третнюю поела да ѧсть:—

Днес, благодарение на събраното и издаденото от руските богослови, филолози и правни историци, формулата ни е известна и по преписи на други, предимно квазиканонични или апокрифни текстове. Най-напред в двутомното събрание на Н. С. Тихонравов на "отречената" руска литература тя се открива в раздела "худые номокануны" и в техния представител, назован с обобщителното название *Възпрошеніе аплко гѧ ѡ мѣжахъ н ѡ грѣсѣхъ. н ѡ покаянїи. н ѡбръщенїи милости гѧа*:

Каѧ мѣка разбонникъ. всѣхъ тѣмъ в немже огнь горї не ѡг҃асѧ. н рѣша аплн. что

западно-католического церковного права в памятниках древнего русского права, Ярославль, 1888; Суворов, Н.С. К вопросу о западном влиянии на древне-русское право. По поводу книги проф. А. С. Павлова, Ярославль, 1893; Tsibranska-Kostova, M. Le premier pénitentiel vieux slave "Zapovedi svetich otec" en tant que modèle de texte. - Scripta@E-Scripta, 2004, 2, 243-258.

2 Востоков, А. Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музеума, СПб., 1842, 273-279; Срезневский, И.И. Обзорение древних русских списков Кормчей книги, СПб., 1897, 113-135; Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. IX-XIII вв. М., 1984, 364-367; Розенкамф, Г.А. Обзорение кормчей книги в историческом виде. СПб., 1829, с.6; Ушаков, В.Е. О языке Устюжской Кормчей XIII-XIV вв. Киров, 1961; Ушаков, В.Е. Устюжская Кормчая - Slavia 1961, 1, 20-40.; Maksimovič, K. Aufbau und Quellen des altrussischen Ustjuger Nomokanons. - In: Forschungen zur Byzantinischen rechtsgeschichte. Band 22. Fontes Minores X. Frankfurt am Main, 1998, 477-508.

3 Kottje, R. Paenitentia minora Franciae et Italiae saeculi VIII-IX. Cooperatntibus L. Körntgen et U. Spengler-Reffen. Turnholti, Typographi Brepols 1994. Corpus Christianorum series Latina, CLVI.

4 Суворов, Н.С. Следы западно-католического церковного права... Приложение 1, с. 28.

поста грѣхъ томъ. како може обрѣсти мѣтъ вѣію. н рѣ гѣ. да постит са. і. лѣ. хлѣбѣ іастъ. вѣ. части. а . г. ю пепелъ. а поклонѣ .рн.⁵

Още по-богати данни предлага антологичният по своя замисъл и изпълнение труд на известния руски канонист Сергей Смирнов "Материалы по истории древнерусской покаянной дисциплины", който и до днес остава ненадминат в областта на покаяната книжнина на православното славянство⁶. Макар че авторът по обясними причини работи предимно с руски писмен материал и прави обобщения върху руската религиозна обредност и практика, голяма заслуга на работата му е обективността, търсенето на паралели с гръцката, южнославянската, а на места и със западнокатолическата покаяна култура. Затова не буди изненада фактът, че именно в публикуваните от Смирнов текстове се натъкваме на петкратната поява на формулата в различни текстови редакции и, както се вижда, отнесена към различни наказателни казуси. Това са:

1. Редакцията, озаглавена от издателя "Вопрошание апостольское". Тя е публикувана по два преписа от XV-XVI в., като първата употреба на формулата съвпада с обнародвания от Н. С. Тихонравов текст. Втората отново не внася нов момент в изследването ни, тъй като съвпада с изложението на 51-ва статия в Устюжкия препис на ЗСО. Тези факти категорично водят до извода, че покаяната формула е била здраво обвързана с определени текстови сегменти, които свободно са преминавали от редакция в редакция и по този начин са разширявали нейното присъствие.

Егда вопрошаше аплн. оучѣтла своего га нашего іс хѣ. ѡ моукахъ н ѡ гресехъ. ѡ покаініи н ѡбрътѣніи мѣтн гніа. Каа моука разбонникоу. ѡвѣща гѣ бѣ свѣта тма в немже ѡгнь горнѣтъ. н не оугасаетъ. н рѣша же аплн н пакзы что заповѣѣ грѣха того како можетъ ѡчнетитиса. рѣ гѣ да постнѣса. і. лѣ. н да іа хлѣбѣ. по.в.части а.г.ю. в пепѣ ѡмакаіа.

Аплн рѣша. аще кто. к ѡлхѡмъ ходнѣтъ. рѣ. да постнѣтъ. г. лѣ. а іастн .в. части хлѣбѣ а. г. ю.в пепѣ ѡмакаіа.⁷

2. Отново с наслов Въпрашаніе аплкое, но със значително по-обобщени функции на формулата като универсално средство за изкупление при убийство, кражба, магьосничество, идолослужение, прелюбодейство и др., я срещаме в един въпросо-отговорен текст, който също има за свой архетип горната текстова редакция:

Вспро. Въпрашанне аплкое, а ѡвѣѣ хѣвъ егда въспросиша аплн оучѣтѣла своѣ га наше іса хѣ. о моука н ѡ грѣсѣхъ н ѡ покаініи н ѡбрътѣніи мноестн гніа. первое аплн въспросиша глѣце, каа моука є разбонникъ, каа лн грабѣтелю. нлн ндолослоужнтелю. нлн чародѣю, нлн прелюбодѣю, нлн клеветннкоу нлн осѡудннкоу. нлн оубннцѣ. ѡвѣѣ. Рѣ гѣ тѣ єсть моука тма бѣ свѣта. В неѣ ѡгнь не оугасаіа. еже є оуготовѣ дѣаволъ н аргломъ є, а заповѣдн н тацнн

5 Тихонравов, Н.С. Памятники отреченной русской литературы. Т.1-2. With a preface by Michael Samilov. Variorum reprints. London, 1973, p. 311.

6 Смирнов, С. Древне-русский духовник. Исследование по истории церковного быта. М., 1914 (Reprint: Gregg International publishers limited, England, 1970).

7 Смирнов, С. Цит., съч., с. 150.

соу^т, да не ѡддѣ^т ма^с ни которѣна сладстн. ꙗ^т. лѣ^т по асѣн^н двѣ^т частн хлѣбѣ^т а трѣюю попелоч^у. а поклѣ^н на днѣ^н по^ѣа^ѣ тѣ^ѣ имѣю^т вѣрѣстн^н мѣтѣ^н вѣно^н, а прелюбодѣмѣ^н, аи ското^н блоч^ѣ творецѣ^н, н.лѣ^т. по^а дѣржатн^н н тако.поклѣ^н, ѣа^ѣ.⁸

3. По-различни текстови варианти с приложение на горната формула се откриват в още два текста от антологията на С. Смирнов.

а) първият е въведен от издателя под названието "Аще двоженец" по началото на първия казус от редакцията. Вариантът е интересен с това, че опирайки се върху магьосническите практики, които, както личи от Устюжкия препис, остават основни референции за формулата, е значително по-подробен и тълкувателен и че я обвързва с един друг наказателен модалитет - поста на хляб и вода. Последният е структурна особеност не само на Мерзбургския пенитенциал, а и на пенитенциалите от келтски, англосаксонски и франкски тип. В славянската писмена традиция той навлиза именно чрез превода от латински и така аблативната конструкция *in pane et aqua* се предава чрез предложния локатив о хлѣбѣ^т. (н) о водѣ^т. Тази формула остава типична за два от най-ранните паметници на славянската покаянна дисциплина - ЗСО и Закона за съдене на хората, като във втория допълва светскоправните преводни текстове от византийската Еклога. Що се отнася до комбинирането на двете формули в един и същ текст, отново се натъкваме на компилирането и обединяването на епитимийни текстове, за което несъмнено е повлиял славянският текст на ЗСО.

Аще кто ходитъ к волхвамъ вѣрженна дѣ^ѣ. оузлы емлетъ потворнѣна, да не ѡстѣ^т мѣса н млека мѣ^т днѣ^н, а потомъ вѣ^т лѣ^т ѡ хлѣбѣ^т н ѡ водѣ^т, а гѣ^т е попела, понеже вставляе възшнѣго помощъ н нде к вѣсомъ на прелестнѣю стѣхоч^у. Тако же аще хто в домѣ^н свон приводитъ ѡ. всѣ^ѣ, вѣрѣна в чарѣ^н, вѣсомъ оугожае^тъ, аще же каетсѣ^ѣ, на вѣ^т лѣ^т заповѣдъ емѣ^т, а поклѣна на всѣ^ѣ днѣ^н по тѣ^ѣ, ѡако бѣ^ѣ вставляе н вѣрѣ^ѣ стѣ^ѣю на невѣрне прндѣ^ѣтъ⁹.

б) вторият принадлежи на редакцията "Правило о церковном устроении" и предлага съвсем различна употреба на формулата:

Аще по^а при^и имѣвѣ^ѣ с кѣмъ^ѣ гнѣваѣ^ѣса не простѣ^ѣ сна слѣжитъ, гѣ^т лѣ^т ѡпнѣ^ѣ ѡ хлѣбѣ^т н ѡ водѣ^т, а трѣтѣ^ѣ ѡ попелѣ^ѣ, а поклоновѣ^ѣ по ѣа^ѣ на днѣ^н.¹⁰

От приведените изворови данни може да се направи заключението, че предвид характера на текстовете, в които се среща, формулата е плод на взаимодействието на правноканоничните норми и низовата или народната християнска култура. Възшност нито един от известните текстове, които я съдържат, не е по-ранен от XIII-XIV в. Основното поле на нейната референция остава прибегването до помощта на народни гадатели и магьосници, т. нар. вѣзхви, но по аналогия тя може да се използва срещу престъпления от всякакъв характер. В еротапокритичния текст между Христос и апостолите първично тя също е закрепостена към магьосническите практики, но при преписването на самия текст действието ѝ е разпространено и върху други престъпления. Този пример е ценен с това, че явно обвързва формулата с новозаветната топка и нещо повече - търси в нея

⁸ Пак там, с. 152.

⁹ Пак там, с. 65.

¹⁰ Пак там, с. 89.

каноничните ѝ корени и основания. В последния и единствен на фона на другите случай - грях на духовник, който извършва служба, без да се е помирил с опонент в съдебен спор или лична разпра, очевидно се касае за вторичност на формулата спрямо другите ѝ употреби.

Проверка на това, доколко тези разсъждения са основателни, може да се направи, като се издирят аналогични казуси в епитимийната книжнина и се установи какъв правноканоничен наказателен състав се практикува в тях. Следващият кръг въпроси засяга произхода на формулата, откъде и как е попаднала тя в славянските покаянни текстове. По ключовата дума *пепел* може да се проследи нейната връзка с три възможни източника на влияние:

а) идиоматиката и топиката в Стария и Новия Завет;

б) историята на покаяната дисциплина изобщо и спецификата ѝ в отделните християнски ареали;

в) фолклорната традиция на славянските народи.

В помощ на изследването биха били и всякакви сравнения със съвременното битуване на топоса *пепел* в многоезичната културна традиция на християнството.

1. Присъствието на топоса *пепел* в пенитенциални по тип формули произтича от дълбоката му покаянна символика в християнството и юдаизма. Корените на тази семантична конотация са еврейски и за пръв път са ясно изразени в 2 Царств. 13:19, където изнасилената и опозорена от своя брат и първороден Давидов син Амнон, Тамар, посипва главата си с пепел и раздира шарената си дреха, символ на царското ѝ потекло, в знак на скръб и разкаяние от грехопадението. Пепелта като традиционен покаен символ се открива на много места в Стария и Новия Завет (Прем. 15:10, Иер. 6:26, Иез. 27:30, Иудит 4:11, Втор. 28:24, Йов 42:6, Мат. 11:21, Лук. 10:13 и др.). Най-близък смисъл до изследваната формула се съдържа в 101-ви псалм, където състоянието на страдание и греховност е отразено в израза "*ям пепел като хляб, пиетието си със съзи размесвам*" (Пс. 101:10)¹¹. Този псалм приемаме и за библейската семантична мотивация за формулата. Библейският фразеологизъм *посипвам си главата с пепел*, от своя страна, е един от най-универсалните във всички езици, свързани с християнството и юдаизма (сравни старобългарското *попеломъ главоу* *посыпа*, гръцкото *σποδὸν κατεπάσαστο*, латинското *spargens cinerem capiti*). Ето защо, каквито и да са конкретните производни основи на формулата - преводни от готов чуждоезичен образец или възникнали на местната почва на славянски етнос, то тя е инспирирана от един основен християнски символ на тленността, разкаянието, греховността на човешкия род и вечния стремеж към изкупление на греха.

2. Втори аспект на проучване представляват фактите за присъствието на топоса *пепел* в конкретното практикуване на покаянието. И точно тук се натъкваме на данни от западноевропейски извори, които не могат да се отминат без внимание. Става въпрос за забележителния факт, че в римокатолицизма така нареченият чин на публично (наричано още древно, антично) покаяние съвсем ясно включва използването на пепелта в покаяната обредност и нещо повече - с този символ се отбелязва началото на поста, т. нар. *caput ieiunii*¹². До края на VI - началото на VII в.,

11 Библия. Издава Св. Синод на българската църква. С., 1982, с. 685.

12 По тези въпроси вж. основно: Talley, Th. J. *Origins of the Liturgical Year*. New York, 1986, 245-246; Vogel, C. *La discipline pénitentielle en Gaule. Des origines à la fin du VIème siècle*. Paris, 1952, p.194; *Le pécheur et la pénitence au Moyen Âge. Textes choisis et traduits*. Les éditions du Cerf. Paris, 1969; *En remission des péchés: recherches sur les systèmes pénitentiels dans l'Église*

когато започва постепенното налагане на така нареченото индивидуално или тайно покаяние, Западната църква практикува покаяен чин, много близък до запазенения в Романо-германския понтификал от X в. Именно тук е съхранено и първото писмено свидетелство за това, че в 40-дневния пасхален период на пост, въздържание и покаяние се е встъпвало в срядата преди първата неделя на Великия пост. Този общ период за всички верни християни е практикуван особено строго спрямо грешниците, които за да изкупят греховете си, променят своя социо-религиозен статус и образуват обособена общност, различна от тази на верните християни. Тази общност от грешници подлежи на ред социални, религиозни и морално-етични забрани и оформя т.нар. *ordo paenitentium*. Именно в Срядата преди поста на тържествена церемония, оглавявана от епископа, предварително благословената пепел, получена от изгорените върбови клонки от последната Цветница, е била посипвана, разпръсквана или раздавана на всички верни (така нареченото възлагане на пепелта, *impositio cineres, cinerum*). С пепел се е отбелязвало не само челото на миряните, но и тонзурата на свещениците. Символиката ѝ е съпътствала и встъпването в покаен статус. В този случай тя е комбинирана с друг покаен символ, обличането на така наречения *cilicium* - особена дълга груба роба или туника, понякога с железни приспособления за самоизтезаване, която е отличавала каещия се. В славянската писмена традиция вторият покаен символ се изразява с лексемата *врътище*, от гр. *σάκκος* 'дреха от груб плат' (Мат. 11:21, Лук. 10:13) "покаяние във вретище и пепел", лат. *in cineri et sacco (silicio) paenitentiam egissent*, гр. *ἐν σάκκῳ καὶ σποδῷ μετενόησαν*. Тези символи от своя страна също наследяват старозаветни топоси (например, Ест.4:1, където Мардохей не само носи същите атрибути, но и извършва типичните символни жестове на разкаянието). Връзката между Великия пост, покаяната символика и календарната цикличност на важните християнски празници в живота на всеки индивид е намерила най-силното си сцепление в езика. По тази причина и до днес в западноевропейските езици Срядата преди Великия пост се нарича Пепеляна сряда (сравни фр. *Mercredi des Cendres*; итал. *Il Mercoledì delle Ceneri*, нем. *Aschermittwoch*, англ. *Ash Wednesday*). За пръв път възлагането на пепел върху каещите се се официализира при папа Урбан II в края на XI в. (1091 г.), когато възниква и названието *dies cinerum*.

Ако се върнем към славянската пенитенциална формула, засега няма достатъчно основания да я свържем с латински източник. Първо защото, както казахме, първичната ѝ референция срещу прибегването до влъхви от Устюжкия препис на ЗСО не съответства на никакъв текст от латинския оригинал на Заповедите. В Мерзбургския пенитенциал има статии - 22 и 23 поред, които се отнасят до магическите дейности на гадатели (авгури) и заклинатели. Те наказват първите с 3 години пост на хляб и вода, а вторите с 5 години, от тях отново 3 на хляб и вода. Никъде обаче пепелта не е включена в покаяната схема. От друга страна,

latine. (Variorum Collected Studies Series CS 450). Hampshire, GB, 1994, 113-152; Catholicisme. Hier, aujourd'hui, demain. Encyclopédie en 7 volumes dirigée par G. Jacquemet. Paris, vol. 2, 1949, 790-791. Ясни свидетелства за практиката на Пепеляната сряда се съдържа в едно от най-важните исторически съчинения от XIII в. за кръстоносните походи с пряко отношение към българската история - вж. на бълг. език: *Божилков, И.* Жофроя дьо Вилардуен. Завладяването на Константинопол. С., 1985, с.40, където се казва: "в началото на следващите пости, в деня, когато се взема пепел..."

разделянето на покаянието на части и троичността на формулата - 2 части хляб, а третата пепел (или във варианта - хляб, овален в пепел), напомня една друга пенитенциална формула, която след руския историк Н. Николски някои съвременни автори свързват с католическата традиция, преминала от западните славяни в Русия¹³. Става въпрос за така нареченото разделяне на греховете на 3 части - за Господ, за духовното лице и за самия изповядващ се. Обикновено тя се изписва заедно с комутационните "тарифи", т.е. с предписанията как постът да се замени с изпълнение на псалми, паричен еквивалент или пък натоварване на трето лице с наказателната мярка¹⁴. Тъй като тази практика се открива в някои западноевропейски пенитенциали, повлияни от законотворчеството на св. Бонифаций - англосаксонец по произход и папски легат сред германците в началото на VIII в., то се счита, че условия за заимстването ѝ е имало именно в западнославянските земи, превърнали се в контактна зона между Запада и Изтока на християнството.

Въпросът, доколко в славянските писмени паметници с пенитенциален характер е отразена католическата практика и по какъв начин е проникнала евентуално тя, е един от най-малко разработваните и все още твърде спорни въпроси. Изследваният от нас частен проблем не може да го разреши. Той обаче е поредният повод да се разсъждава дали заимстванията от Запада директно са попадали на руска почва и каква - пасивна или активно посредническа, е била ролята на южнославянската и балканската покаянна книжнина и култура в естествената приемственост между "пътуващите" текстове на каноничното право. Въпросът остава дискуссионен и в най-съвременни разработки¹⁵.

В славянските епитимийници и изповедни чинове по правило магьосничеството в различните му проявления е едно от най-тежките престъпления. Множество статии, близки до визирания в Устюжкия препис казус, санкционират посещението при влъхви или привеждането им к себе въ домъ. Според изследването на М. Корогодина в тези казуси думата в м. или ж. род влъхвъ, влъхва, никога не се заменя със синоним, а епитимията варира от 6 седмици до 3 или 4 години¹⁶. Освен в

13 Корогодина, М.В. Исповедь в России в XIV-XIX вв. СПб., 2006, 8-9.

14 Цибранска-Костова, М. Пенитенциален пост и комутации (някои данни от южнославянските писмени паметници). - По създъ вчителю. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнина на доц. д-р П. Пенев. Пловдив, 2006, 68-79. Горната покаянна схема привеждаме по преписа в ГИМ Синод.307: Се же въжьмче, яко дѣховному чедъ, побѣаетъ на .г. чести раздѣляти грѣхъ. единому чести на прѣмѣтивааго бѣ. другоу же чести на себе, мче, третю чести на исповѣдающаго се; Крушельницкая, Е.В. Епитимийник преп. Кирилла Белозерского как источник по истории духовнической практики - монастырская культура: Восток и Запад. Составитель Е.Г. Водолазкин. Санкт-Петербург, 1999, с.209.

15 Една малко популярна, но основополагаща за проблема статия, е тази на Й. Вашица *Církevněslovanský penitenciál českého původu*. - *Slavia* 1960, XXIX, 4, 31-48. Изчерпателна библиография и личен коментар ще предложим другаде. Вж. още: Schmid, H.F. *Pénitentiels byzantins et occidentaux*. - In: *Actes du VI Congrès International d'Études Byzantines*. T. 1. Paris, 1950, 359-363; Введение християнства на Руси. Отв. редактор А. Д. Сухов. Москва, 1987, и особено раздела *Западные традиции в русском христианстве* (21-54) и посочената там библиография; Gladkova, O. и др. Древнерусская литература. Восприятие Запада в XI-XIV вв. М., 1996.

16 Корогодина, М.В. Цит., съч., с.32, 84-85, 205-207. Ето един пример от типичния руски препис на изповедния чин в Чуд. 5 от сбирката на Държавния исторически музей в Москва,

епитимийни статии, казусът е много чест в изповедните въпросници, придружаващи текста на тайнството изповед или покаяние. Един по-строг наказателен състав, отнесен към казус за влъхвите, се открива в ръкопис Синод. 307 от Държавния исторически музей в Москва (ГИМ), описван като Требник от 1423 г. Той съдържа систематичната номоканонична редакция, наричана "Зонар" - *сѣхъ славныхъ аплъ* правила *пг*. Този ръкопис е ценен с това, че, съдейки по езиковите и лексикалните особености, в основата му е залегнал южнославянски протограф. Подобни ръкописи доказват, че в недалечната от времето на възникването му епоха на славянския юг, при наличието на държавна власт и институции, са създавани обемни компендиуми с евхологично и правноканонично съдържание, допълвани с епистоларна и антиеретическа литература. Такива състави обикновено са се създавали по поръчка и в по-големи скрипториуми. Свидетелство за това е дори форматът *in folio*, който съвсем не е типичен за требниците като цяло, а съответства по-скоро на смесените юридико-литургически сборници. Именно тук в правило *бв* се казва: *иже влъхвомъ себе прѣдѣа*, или *инъимъ* тако *взимже*. *врѣме дшегоуѣцьцъ* и *тѣ заповѣ* *прѣиметь*¹⁷. Това много строго наказание, което предвижда не по-малко от 15 години, колкото обикновено се предписват за убийство, вероятно се дължи на засиленото преследване на еретическите секти, учения и движения през XIII-XIV в. на Балканите, тъй като магьосническите дейности се възприемат като ерес, продължение на езичеството, а самите еретици задължително са преследвани и като магьосници. Текстът посочва *предсказването на бъдещето по пепелта* като една от наказуемите практики, наред с гадаенето по звездите, гледането на боб и ечемик и др.: *а еже въ роукѣ ечменъ* *приемлюци*, *инѣмъ прорицають нѣкаа*. *дрюгы еже вобомъ*. *дрюгы је на пепелъ нанычюше*. *пръвзвѣщяють нѣкою хотеца быти...* Ако допуснем, че в нашата статия думата *влъхва* се специализира в означението на прорицатели, гадатели, предсказатели на бъдещето, включително по пепелта, то не би било лишено от основание предположението, че в случая престъплението и наказанието са били хармонизирани. Пенитенциалната книжнина като цяло познава този принцип на налагане на епитимии (например за аборт да се предписва осиновяване на дете, за алчност - раздаване на имуществото) и др.

3. Старославянската и старобългарската дума *пепелъ*, *пепелъ* днес е позната на българските диалекти и в мъжки, и в женски род и означава: 1. Остатък от горене; 2. Прах; 3. Мястото, където е горял огънят (Велинград, Пещера и др.)¹⁸. Фолклорните ѝ конотации са богати и лесно преминават от полюса на доброто и положителното към противоположния на зловредното и отрицателното. Така идеята за нечистота и

л.76а: *Къ вольхвѣмъ ходивъ*. *въпрашатъ*. *ѿн вѣдомъ въводнѣъ*. *г. лѣ соухѣастн*.

17 Това правило със същата номерация обикновено се помещава в систематичната редакция от правила *Закони сирѣ* правила *сѣхъ* и *бжтѣвнихъ аплъ*, групирани в *пг* (*пд*) глави и снабдени с тълкуванията на *ѿвѣнна монаха зочнари*. Редица структурни и езикови белези на тази редакция, които тук не е възможно да коментираме, говорят в полза на южнославянския ѝ произход. Тя се открива още в ГИМ Хлуд.18, пергаментен Требник от XIV в. с оглавление на л. 46б.

18 Всички данни за значението и разпространението на диалектния материал са почерпани от Архива на Секцията за българска диалектология в Института за български език - БАН.

оскверненост се носи от изрази като *паднала в пепел* за лехуса, родилка преди изтичането на 40-те дни след раждането (Крива паланка); *погануца*, *буганска пепел* е пепелта, събирана от огнището през нечистите, мръсни дни от Коледа до Богоявление (Костур, Родопите)¹⁹; *пепел'ана* ж. р. в района на Черешница, Костурско, наричат некръстеното още дете, което носи върху себе греха на човешкия род, доколкото именно християнското тайнство кръщение е инициация в праведния и чист живот; отрицателна конотация е застъпена в глагола *пепелясувам* 'унищожавам, съсипвам, опустошавам' (Банско и др.) и така до пейоративния оскърбителен епитет *пепелуша*, *пепелаш* като название на мързелив човек (югозападните македонски български говори), който присъства дори в името на приказната героиня Пепеляшка, руското Золушка. В културата на различни народи и общества се наблюдава трансформацията на негативните конотации, преосмислянето им на принципа на общественото табу или апотропейната сила. Така един негативен знак може да предизвика положителен ефект върху нещо или някого като опит на семиосистемата да се саморегулира "отвътре". Например поганската пепел, бидейки знак за нечистота, всъщност помага срещу болести, стопански вредители и плевели; пепелявата вода отмива блажното и замърсеното от съдове и дрехи и т.н. Пречистващ и обновяващ ефект има обичаят на Йордановден (Богоявление) върху железен предмет да се горят чемшировите клонки от Рождество, а получената пепел да се свети с вода и да се заравя под храсти и овошки за здраве и плодородие. Самото название на *Пепеляната сряда* още като *Чиста сряда* е във връзка с началото на очистителния период на Великия пост след Сирни Заговезни (така наречения *Mardi gras* 'Мазен вторник', който е последният ден преди великопостния период. Известно е, че в Православието Сирни Заговезни е винаги в неделя и постът започва от понеделник). На тази пречистваща от греха роля акцентират и кратките ептимийни текстове, които разглеждаме. Затова и аналогии в именуването спрямо западноевропейските езици, логично може да има само сред славянските католически деноминации. Българската диалектна територия пази названията Чиста, Пепеляна сряда в езика на католическите общности на павликяните на българска територия и в Банат, където се практикува и ритуалът на *пепелеенето* - правенето на кръст с пепел върху челото в този ден. Към казаното трябва да се добави българският народен обичай *пепелница* от района на Странджа, който има две допирни точки с разглеждания от нас проблем: това е обредно магическо гадаене за намиране на жених, извършвано от момичета и предвиждащо направата на един ритуален символ *пепелницата*, т.е. питка, която се замесва с брашно, сол и пепел; ритуалът се практикува именно по време на Мръсните дни и Тодоровата неделя, т.е. свързан е с постния цикъл²⁰. На езиково ниво връзката между двата елемента на интересувашата ни формула, хляба и пепелта, откриваме още в названията *пепел'авче* 'малко хлебче, питка, опечена в огнище' или *пепел'ано колаче* (Галичник, Македония и др.).

Като се има предвид всичко това, може да се предположи, че в изследваната формула "пост на хляб и пепел" са се смесили първичната, исконната покаянна символика на пепелта и фолклорно-обредната пурификационна и магическа семантика. Защото не бива да се забравя, че в християнското разбиране

19 За конотациите на *поган* и производните му вж. Мичева, К. Названието *поган* с неговите производни и знаците на нечистота в българската традиционна култура. - Българска реч 2005, 3, 57-62.

20 Българска митология. Енциклопедичен речник. Съставител А.Стойнев. С., 2006, с.230 и посочената там библиография.

пенитенциалният пост е не просто наказание, а лечение с оздравителен, пречистващ ефект, по-малко физически и повече духовен акт на възвръщане към изначалната хармония с Бога. Допълнително доказателство е фактът, че формулата няма канонична санкция, т.е. не се среща в авторитетните канонични източници и изглежда привнесена в хода на тяхната практическа реализация. Що се отнася до това откъде я е заел преписвачът на Устюжкия текст и защо я е добавил към корпуса на Заповедите на светите отци, на първия въпрос не може да се отговори категорично. Най-правдоподобно е да се мисли обаче, че това е някакъв апокрифен източник. Обилието от "худые номоканунци" в тежките години за руската църква, държава и религиозна обредност в условията на татаро-монголските нашествия именно през XIII-XIV в. доказва съществуването на силна демократична линия в системата на правноканоничните текстове. Голяма част от тях със сигурност имат своите образци на славянския юг, където с гръцко посредничество най-пряко са се усещали всички промени и в ортодоксалната, и в низовата книжнина от епохата на кръстоносните походи и Латинската империя на Балканите.

Отговорът на втория въпрос изглежда по-лесен. Без съмнение казусът от Устюжката Кормчая, който съдържа формулата "пост на хляб и пепел", е вторично добавен и няма връзка със самите "Заповеди на светите отци" като пенитенциален текстов модел. Той намира своето логично обяснение в прибавянето на статии за магическите дейности към заключителната 50-та статия от корпуса на ЗСО на тематичен принцип, тъй като и тя третира аспекти на средновековната магия и заклинания²¹.

Славянската пенитенциална книжнина остава една слабо изследвана територия и очаква както нови издания на текстове, така и нови изследователски подходи.

21 Подробно у *Цибранска-Костова, М.* Заповеди на светите отци в Синайския евхологий и западноевропейските пенитенциали (под печат).

Mariyana Tsibranska-Kostova

**FORMULAE OF FASTING AND PENANCE
IN THE SLAVONIC CANON LAW TEXTS:
THE FASTING IN BREAD AND ASH**

The article deals with the rare penitential formula "fasting in bread and ash" and its multiple connotations from both the Biblical semantic key and the religious practice of the Slavic societies during the Middle Ages. What makes it interesting is the fact that it appears in different textual forms, called penitentials, whose origins apparently go back to very early period of the development of the Slavic Christian culture. Another penitential formula - "fasting in bread and water", has already called the scholars' attention with the possibility of being borrowed from the Latin discipline, respectively a Latin written source. This assumption must be definitely approved, thanks to some past and most recent researches. The analysis of other penitential formulae could bring more light on the interactions between the Slavic, the Greek and the Latin patterns of the Canon Law Literature and the history of the relevant texts.

